

סוגיה ט: ביטול חמץ

רקע

עסקנו ביחס בין הבדיקה לביטול אבל לא עסקנו בעצם דין ביטול. כיצד ניתן בדיבור, ואולי אף במחשבה בלבד, להינצל מאיסור בל יראה ובל ימצא? הראשונים נותנים תשובות שונות לשאלה זו.

מקורות

- א. מט. משנה, "ההולך לשחוט את פסחו ולמול את בנו... שביתת הראשות יחזור מיד" ו-ז. "אמר רב יהודה אמר רב הבודק צריך שיבטל... בתוך בית המדרש שמע מינה"
- ב. רש"י ד: ד"ה בביטול בעלמא
תוס' ד: ד"ה מדאורייתא
ר"ן א. באלפס ד"ה ומהו
חי' הרמב"ן ד: ד"ה ענין ביטול חמץ, "אלא כך אני אומר... ולא ניחא ליה בגויה"
רמב"ם הל' חמץ ומצה פ"ב הל' א-ג
ג. רא"ש סי' ט
ד. שו"ע סי' תלד סע' ב-ד ומשנה ברורה [במיוחד: ס"ק ז-ט, יא, טו]

חי' הרמב"ן ד: ד"ה ענין ביטול חמץ

אלא כך אני אומר שהביטול מועיל להוציאו מתורת חמץ ולהחשיבו כעפר שאינו ראוי לאכילה, והיתר זה מדברי ר' ישמעאל הוא דאמר [ו:] שני דברים אינן ברשותו של אדם ועשאן הכתוב כאלו הן ברשותו, לומר דכיון שלא הקפידה תורה אלא שלא יהא חמץ שלו ברשותו, ואיסורי הנאה אינן ממון ולא קרינן ביה לך, בדין הוא שלא יעבור עליו בכלום, אלא שהתורה עשאתו כאלו הוא ברשותו לעבור עליו בשני לאוין מפני שדעתו עליו והוא רוצה בקיומו, לפיכך זה שהסכימה דעתו לדעת תורה ויצא לבטלו שלא יהא בו דין ממון אלא שיהא מוצא מרשותו לגמרי שוב אינו עובר עליו, דלא קרינא ביה לך כיון שהוא אסור ואינו רוצה בקיומו, ולא מיבעיא לרבנן אלא אפילו לדברי ר"י הגלילי נכג. הסובר שחמץ בפסח מותר בהנאה כיון שנתיאש ממנו מפני איסורו יצא מרשותו ואין בו דין גזל, כדאמר [ו:] בזמן שאין בעל הבית מקפיד עליהם מותרים משום גזל ופטורין מן המעשר והווי כהפקר, והכא עדיף נמי מהפקר דלא הדר איהו זכי ביה דהא שויא כעפר ולא ניחא ליה בגויה.

הסבר הסוגיה

"ההולך לשחוט את פסחו ולמול את בנו ולאכול סעודת אירוסין בבית חמיו ונזכר שיש לו חמץ בתוך ביתו אם יכול לחזור ולבער ולחזור למצותו יחזור ויבער ואם לאו מבטלו בלבו".
[משנה מט.]

דין ביטול חמץ מוזכר גם במקורות תנאים וגם במקורות אמוראים, אבל יש הבדל מהותי בין שני סוגי המקורות. במשנה [מט.] ובברייתא [ז.] דין ביטול מוזכר כדין בדיעבד לאדם שאינו יכול לבער את החמץ כדינו. בגמ', בדינו של רב, ביטול חמץ הוא חיוב מדרבנן, המתבצע בנוסף לבדיקה.

דין ביטול דורש הסבר, מהו הביטול וכיצד הוא פוטר את איסור כל יראה וכל ימצא. בראשונים יש שלוש שיטות בהסבר דין ביטול:
א. ביטול הוא קיום מצות תשביתו.
ב. ביטול מהוה הפקר.
ג. ביטול מהוה התייחסות לחמץ כעפר.

רש"י [ד: ד"ה בביטול בעלמא] מפרש כשיטה הראשונה: "בביטול בעלמא - דכתיב תשביתו ולא כתיב תבערו והשבתה דלב היא השבתה". הסברו של רש"י מבוסס על תרגום אונקלוס [שמות יב, טו] המתרגם את הפסוק "אך ביום הראשון תשביתו שאר מבתיכם" - "ברם ביומא קדמאה, תבטלון חמירא מבתיכון". לפי הבנה זו התורה הגדירה בצורה ברורה, שחיוב השבתה של חמץ אינו על ידי כילוי אלא על ידי השבתתו בלב.

הבנה זו מפורשת גם בדברי הרמב"ם [פ"ב ה"ב]: "ומה היא השבתה זו האמורה בתורה היא שיבטלו בלבו ויחשוב אותו כעפר וישים בלבו שאין ברשותו חמץ כלל ושכל חמץ שברשותו הרי הוא כעפר וכדבר שאין בו צורך כלל".

תוס' [ד: ד"ה מדאורייתא] מקשים על רש"י שתי קושיות:

א. משיטת רבי עקיבא ור' יהודה שביעור חמץ בשריפה, מוכח שפירוש המונח "תשביתו" הוא לכלות את החמץ בצורה פיזית, ולא להסתפק בביטול במחשבה בלבד.
ב. זמן קיום מצות השבתת חמץ הוא לאחר חצות, ובשעה זו החמץ אינו ברשותו, ולא ניתן לבטלו.

שתי השאלות הללו אינן קשות על הרמב"ם, שהרי הוא פוסק כרבנן, ש"השבתתו בכל דבר", וממילא ניתן לומר שמקיימים את המצוה לפני חצות היום. אך רש"י פוסק כר' יהודה [כך מובא ברא"ש פ"ב סי' ג], שביעור חמץ בשריפה בלבד.

נראה לתרץ את שאלות התוס', שרש"י סובר [כפי שבארנו לעיל עמ' 5??] שיש שני דינים במצות השבתת חמץ: 1. מצוה בקום עשה להשבית את החמץ. 2. איסור עשה - מניעת המצאות של חמץ ברשותו. ר' יהודה לומד גזרה שווה ממצות נותר שמקיימים את המצוה בקום עשה בשריפה בלבד. התורה השתמשה במונח "תשביתו" במקום המונח "תבערו", כדי ללמד שניתן להינצל מאיסור השהיית חמץ על ידי ביטול בלבד¹.

תוס' [ד: ד"ה מדאורייתא] מפרשים, שביטול חמץ הוא מדין הפקר. התורה אסרה המצאות חמץ ברשות אדם מיראה. הפקר מוציא את החמץ מרשותו, וממילא אינו עובר על איסור בל יראה ובל ימצא.

הראשונים מקשים קושיות רבות על שיטת תוס':

א. מדוע המשנה והגמ' משתמשות במונח "ביטול" ולא במונח "הפקר".

ב. במשנה [מט.] כתוב ש"מבטלו בלבד", והפקר נעשה בדיבור בלבד ולא במחשבה.

ג. הפקר בפני שלושה, וביטול אינו צריך שלושה.

ד. לא ניתן להפקיר בשבתות וימים טובים, ומפורש בברייתא [ז.] שניתן לבטל בשבת וביום טוב.

ה. ר' יוסי [נדרים מג.] סובר שהפקר חל רק לאחר שזכה בו הזוכה, אם כך לשיטתו ביטול אינו מועיל, ולא מצאנו משהו המערער על דין ביטול.

תוס' עונה על חלק משאלות אלו, שחכמים העמידו את דין ביטול על דין תורה, ולא הקפידו על דיני דרבנן של הפקר². השאלה החמישית, משיטת ר' יוסי, אינה מתורצת בתירוצו זה, שדין זה מהתורה³.

הרמב"ן [ד:] ורבינו דוד [ו: ד"ה הבודק צריך שיבטל] תלמידו נוקטים בשיטה השלישית: "הביטול מועיל להוציאו מתורת חמץ ולהחשיבו כעפר שאינו ראוי לאכילה, והיתר זה מדברי ר' ישמעאל הוא דאמר [ו:] שני דברים אינן ברשותו של אדם ועשאו הכתוב כאלו הן ברשותו... לפיכך זה שהסכימה דעתו לדעת תורה ויצא לבטלו שלא יהא בו דין ממון אלא שיהא מוצא מרשותו לגמרי שוב אינו עובר עליו".

הרמב"ן ורבינו דוד סוברים שביטול אינו מדין "תשביתו" ואינו מדין הפקר, ביטול הוא הלכה ייחודית לאיסור בל יראה ובל ימצא. חמץ הוא איסור הנאה, ממילא הוא אינו ברשותו של אדם, והאדם אינו אמור לעבור על איסור בל יראה ובל ימצא. איסור בל יראה ובל ימצא הוא מפני "שעשאו הכתוב כאילו הוא ברשותו", התורה מחייבת אדם המחזיק חמץ ורוצה

¹ חשוב להדגיש שתירוצו זה נצרך לשאלה הראשונה בלבד, השאלה השנייה אינה קשה לשיטת רש"י (יב: ד"ה שלא בשעת ביעורו) הפוסק שרק עד חצות מצותו בשריפה ואחר חצות השבתתו בכל דבר.

² תירוצו זה מתיר את השאלה השנייה והשלישית. על פיו ניתן לתרץ גם את השאלה הראשונה, המונח "ביטול" נועד כדי להדגיש את הבדלי הדינים בינו לבין הפקר רגיל.

³ אני יודע תירוצו לשאלה זו, אלא אם נסביר כשיטת הר"ן (א. באלפס ד"ה ומהו), שכיוון שחמץ אינו ברשותו של אדם, הפקר של חמץ שונה מהפקר בכל התורה.

בקיומו כאילו החמץ בבעלותו. כשאדם מבטל את החמץ אין הוא רוצה בקיומו של החמץ, ודעתו מסכימה לדעת תורה, לכן הוא אינו עובר על איסור בל יראה ובל ימצא.

על שיטת הרמב"ן ורבינו דוד קשה, מדוע לא ניתן לבטל חמץ לאחר זמן איסורו, הרי יסוד הביטול בכך שהוא אינו רוצה בקיומו של החמץ, ודבר זה ניתן לבצע אף לאחר זמן איסורו. רבינו דוד [שם] מתייחס לשאלה זו ואומר: "כיון שהגיע זמן איסורו כבר יצא מרשותו הוא מתחייב בו מגזירת הכתוב ושוב לא יועיל לו אם יאמר שאין דעתו עליו, שכל שאינו ברשותו אין לו עסק בו כלל אלא כמי שבטל חמצו של חברו". לא הבנתי את הסברו של רבינו דוד.

בין השיטות השונות יש כמה נפקא מינות:

א. נוסח הביטול. לדעת תוס' יש לומר "לבטל וליהוי הפקר" לשאר השיטות יש לומר "לבטל וליהוי כעפרא דארעא".

ב. ביטול בלב. לשיטת תוס' נראה שצריך לבטל בדיבור, לשאר השיטות נראה שניתן לבטל גם בלבו. ברמב"ן [שם] מפורש שניתן לבטל בלבו, וכך כותב גם הטור [סי' תלו]. הב"י [שם ד"ה ומה שכתב רבינו שאם מחשב] מביא שיש חולקים ואומרים שצריך שיוציא בשפתיו שדברים שבלב אינם דברים.

סיכום

שלוש שיטות לראשונים בהסבר דין ביטול:

- התורה ציותה במצות "תשביתו" שאין צריך לכלות את החמץ, ומספיק לבטלו בלבו.
 - ביטול מהוה הפקר, ואין אדם עובר בבל יראה ובל ימצא על חמץ שאינו שלו.
 - חייב בל יראה ובל ימצא הוא רק על חמץ שהוא רוצה בקיומו, כשהוא מבטל את החמץ הוא מגלה שאין הוא רוצה בחמץ, וממילא אינו עובר עליו.
- על כל אחת מהשיטות יש קושיות, הראשונים האריכו מאוד בקושיות ובתירוץ⁴.

הלכה

השו"ע [סי' תלד סע' ב] פוסק שנוסח הביטול הוא "לבטל וליהוי כעפרא דארעא". המשנה ברורה [סק"ח] כותב שנכון לומר "לבטל וליהוי הפקר כעפרא דארעא", שלשון זו מועילה לכולי עלמא.

הרמ"א [שם] פוסק שצריך לומר את הביטול בשפה המובנת לו, ומוסיף המשנה ברורה [סק"ט] שאם אינו מבין את כוונת הביטול וחושב שזו תחינה אינו יוצא אפילו בדיעבד.

⁴ למעוניין להעמיק בנושא זה מומלץ במיוחד ללמוד את הרמב"ן ד', את רבינו דוד ו' ד"ה הבדוק, ומהר"ם חלאוה ו' ד"ה אמר רב.

הרא"ש [סי' ט] פוסק שעדיף לבטל פעמים, פעם אחת בזמן הבדיקה כדי לקיים את תקנת חכמים, ופעם שניה ביום לאחר שריפת חמץ קודם שעה ששית⁵. מטרת הביטול ביום הוא כדי לבטל את החמץ שהשאיר לצורך אכילה ביום יד שחרית⁶. כך נפסק גם בשו"ע [שם].

השו"ע [סע' ג] פוסק ששליח יכול לבטל חמץ. האחרונים נחלקו בדין זה, ויש מחמירים שרק בעלים יכולים לבטל חמץ, כפי שרק בעלים יכולים להפקיר נכסיהם. המשנה ברורה [סקט"ו] פוסק שאם הבעלים מינו אותו לבטל, ניתן להקל בשעת הדחק כיוון שרוב הפוסקים מסכימים לדעת השו"ע, אבל ללא מינוי מפורש של הבעלים אין להקל אפילו בשעת הדחק.

⁵ לשון הרא"ש אינה ברורה. מתחילת דבריו משמע שהביטול ביום הוא במקום הביטול בערב, מסוף דבריו משמע, שהביטול ביום הוא נוסף לביטול בערב. עיין ב"י (סי' תלד מחודש ב ד"ה ואדוני אבי ז"ל היה נוהג), וב"ח (שם מחודש ו).

⁶ מרבינו דוד (כא. ד"ה אבל חיה, ועיין בהע' 26) משמע שהוא חולק על הרא"ש וסובר, שהוא מבטל את כל החמץ שבפסח יהיה לא ידוע. לשיטתו אין משמעות לביטול ביום.